

2. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС. ФІНАНСОВЕ ПРАВО. ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

DOI:10.35774/app2022.04.030
УДК 340.130

Анна Барікова,

кандидат юридичних наук,
науковий консультант відділу забезпечення
роботи секретаря та суддів судової палати
управління забезпечення роботи судової
палати з розгляду справ щодо податків,
зборів та інших обов'язкових платежів
секретаріату Касаційного
адміністративного суду, викладач кафедри
публічного управління та адміністрування
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9707-0106>

СУДОВИЙ ПРЕЦЕДЕНТ ЩОДО РЕАЛІЗАЦІЇ ДИСКРЕЦІЇ В ЗАСТОСУВАННІ НОРМ ФІНАНСОВОГО ПРАВА

Судовий прецедент як джерело права сприятиме реалізації принципу юридичної визначеності та фактично засвідчить вже наявну практику правозастосування. Доведено, що перспективний правовий прецедент у межах правової судової доктрини є джерелом права в застосуванні норм фінансового права. Йдеться про «переконливий прецедент» під час здійснення судового активізму, коли правові позиції в рішеннях найвищих органів судової влади (на національному рівні, а також наднаціональних) набувають сили юридичної норми «живого права», окреслюють межі реалізації дискреції, ураховуючи авторитетність таких нормотворців, а також їхнє право скасувати судові рішення органів судової влади попередніх інстанцій. Водночас всі судді мають право постановляти рішення всупереч таким правовим висновкам, з відповідною аргументацією.

Ключові слова: джерело права, судова правотворчість, судовий активізм, переконливий прецедент, «живе право».

Barikova A.

Judicial precedent regarding the exercise of discretion in the application of financial legal provisions

Applying judicial precedent as a source of law will contribute to the implementation of the principle of legal

certainty and will, in fact, testify to the already existing practice.

The purpose of the article is to reveal the aim and functions of judicial precedent regarding the exercise of discretion in the application of financial legal provisions.

It has been proven that a prospective legal precedent within the framework of legal judicial doctrine is a source of law in the application of financial legal provisions. This is a convincing precedent” during judicial activism, when legal positions in the decisions of the highest judicial authorities (at the national level, as well as supranational) acquire the force of a legal norm of “living law”, outline the limits of the exercise of discretion, regarding the authority of such rule makers, and as well as their right to annul court decisions of judicial authorities of previous instances. At the same time, all judges have the right to issue decisions contrary to such legal conclusions, with appropriate reasoning. The author has adduced arguments why the court decision does not simply quote the provisions of the current legislation, but creates new “living” norms. It is about dynamic interpretation, as a result of which documents become “alive” thanks to the activity of interpreting judges. In case of uncertainty, ambiguity or conflict of such norms, the judge is to go beyond the text to the fundamental guidelines. The formation of judicial precedent is influenced by changing manifestations of existence in its historiography and development, considering legal, moral, religious, civilizational, national, globalized and other factors. It has been established that during the interpretation of the meaning of the text, the rules of its application to the facts of the case are formed. The consequence of such an interpretation is a new understanding of the law, expressed in the legal position in the motivational part of the court decision, thanks to which the case is resolved. The described process is discursive, dynamic, takes into account the specific circumstances of the case and historical, socio-cultural, economic and other manifestations of reality.

Keywords: *source of law, judicial law-making, judicial activism, convincing precedent, “living law”.*

Постановка проблеми. У національній доктрині досі ведуться дискусії щодо можливості застосування судового прецеденту як джерела права. Щодо дискреції в застосуванні норм фінансового права така юридична категорія сприятиме реалізації принципу юридичної визначеності та фактично засвідчить вже наявну практику, пов’язану з урахуванням судами попередніх інстанцій правових позицій, сформульованих у судових рішеннях найвищих органів судової влади наднаціонального та національного рівня.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості здійснення судової правотворчості досліджували А. Бернюков, В. Бігун, Є. Ерліх, Б. Малишев, Ю. Мелякова, Л. Рябовол, Н. Стецик, В. Трофименко, Д. Щамбура та інші науковці. Водночас немає систематизованого дослідження про можливість поширення судового прецеденту на відносини щодо дискреції в застосуванні норм фінансового права.

Метою статті є розкриття призначення та функцій судового прецеденту щодо реалізації дискреції в застосуванні норм фінансового права.

Виклад основного матеріалу дослідження. Правовий прецедент щодо дискреції в застосуванні норм фінансового права необхідно розглядати в контексті судової правотворчості. У доктрині останню тлумачать як особливий процес здійснення судовою владою правотворчої, правозастосовної та інтерпретаційної функцій під час вирішення конкретної справи, результатом чого є правоположення, що містяться у сформульованій судом мотивувальній частині рішення та мають обов’язкову силу не тільки для сторін у справі, а й для інших суб’єктів права [14, с. 133]. Така юридична інтерпретація реалізується шляхом звернення до ідеалу, без обмеження допустимого стандартного значення [3, с. 160]. Описаний акт судження виявляє здібності судді-правозастосувача, пов’язані зі здатністю мислити, оцінювати, кваліфікувати обставини та вчинки як істинні, апелювати до справедливості, постановляючи рішення [5, с. 117]. Окреслений судовий процес є «живим», дієвим, породжує нову тілесність правової норми [14, с. 128].

У західній доктрині право охоплює й судові тлумачення. Тобто рішення, які суддя приймає шляхом тлумачення юридичних норм, стають джерелом права, оскільки суддя створює норму права [20, с. 46]. Судові рішення стають самостійними результатами інтерпретаційної діяльності органів судової влади – судовими правотлумачними актами, наділеними гнучкістю, творчим підходом, урахуванням унікально-практичної корисності закону у його співвідносності зі справедливістю [14, с. 127]. На переконання Є. Ерліха, таке право виконує подвійну функцію: як організаційна форма і як суддівська норма-рішення [9, с. 186]. Приймаючи рішення, суди, зокрема судді, зважають не тільки на позитивне право, а й керуються власним розсудом, коли мають віднайти право [7, с. 169–170]. Тобто в судовому рішенні не просто цитуються положення чинного законодавства, а й формуються нові «живі» норми. Йдеться про динамічне тлумачення, внаслідок якого документи стають «живими» завдяки діяльності суддів-інтерпретаторів.

Буквальний аналіз тексту прецеденту не завжди дає змогу відповісти на питання про зміст норми, яку він містить [13, с. 9]. Тому правотворчою функцією мають бути наділені ті судові прецеденти, які закріплюють нову норму права (нормативно-правові прецеденти). Правотлумачні судові прецеденти містять правила розуміння юридичних норм. Як наслідок, формується усталена та уніфікована судова практика, судові звичаї, зокрема у межах здійснення судового розсуду, роз'яснення нормативних актів та судової практики вищими органами судової влади, можуть бути прийняті й правоприміняючі акти [19, с. 27]. Безумовно, юридичні норми є ключовими орієнтирами для суддів під час правозастосування. Водночас у разі невизначеності, двозначності чи колізійності таких норм, суддя має вийти за межі тексту до фундаментальних керівних начал. Під час тлумачення значення тексту формуються правила його поширення на факти справи. Наслідком такої інтерпретації стає нове праворозуміння, виражене у правовій позиції в мотивувальній частині судового рішення, завдяки чому відбувається вирішення справи. Описаний процес дискурсивний, динамічний, враховує конкретні обставини справи, історичний, соціокультурний, економічний та інші вияви реальності.

Є. Ерліх виокремлював такі типи «права трьох порядків», як соціальне (право союзів) (*das gesellschaftliche Recht*), право юристів (*das Juristenrecht*), державне (*das staatliche Recht*) [4, с. 108]. «Право другого порядку» стосується права юристів, у т. ч. судового, для вирішення конфліктів і суперечок у суспільстві [16, с. 205]. «Право юристів» охоплює норми-рішення, тобто правові положення, відповідно до яких суди вирішують спори [23, с. 62]. Незважаючи на зовнішнє зрівняння, «право юристів» відрізняється від державного [7, с. 175], спирається на факти, із коректним і грамотним врахуванням інтересів, які підлягають захисту. Йдеться про основу для розвитку та перетворення права [1, с. 364]. Щодо дискреції в застосуванні норм фінансового права «соціальне право», яке перебуває в постійному розвитку, виявляється насамперед у безконфліктних відносинах на підставі узгоджених абстрактних правил поведінки, наказів і заборон, а також відповідних внутрішніх переконань. У протилежному випадку починає діяти «право юристів» чи «державне право» як стале, але краще зорієнтоване на вирішення спірних ситуацій. «Право юристів» здатне балансувати між усталеними нормативними приписами та мінливими потребами життєдіяльності держави та суспільства.

З позицій школи «живого права» право не є застиглою догмою, а постає живою силою [7, с. 179], оскільки потреби людей і правовідносини постійно змінюються, різноманітніші та динамічніші проти закріплених юридичних норм [21, с. 42]. Таким чином, «живе право» виявляє способи життєдіяльності та саморегуляції, необхідні для нормального існування людини, суспільства і держави [22, с. 128]. Внутрішній зміст такого права зважає на мир і співпрацю. Суперечності підлягають вирішенню самими правозастосувачами згідно з принципом справедливості, а не лише за допомогою абстрактних юридичних норм. Безумовно, різні джерела чинності норм можуть конфліктувати між собою, але лише юридичні норми не можуть охопити всі види відносин, а моральні чи звичаєві норми мають вагоме значення для суспільства, бо є фундаментальними в контексті почуття сприйняття або несприйняття конкретної поведінки [15, с. 21].

Концепція «живого права» Є. Ерліха не прибирає юриспруденцію із суспільного життя, а зорієнтована на одночасне врахування соціальної дійсності. Нормативні приписи як один із можливих засобів правового забезпечення можуть стати «живою» юридичною нормою тоді, коли реалізуються на практиці [10, с. 24]. На переконання Є. Ерліха, набувши чинності, право йде своїм шляхом: чи правове положення діє, чи діє воно так, як бажалося, – залежить від того, чи є воно засобом, придатним для поставленої цілі. На дієвість правового положення впливає не суто його тлумачення юристами, а насамперед особливості, соціальна структура і формуванням народу, панівний моральний і звичаєвий світогляд, якості тих людей, які реалізують норми, владні засоби, якими необхідно застосовувати, порядок розгляду спорів [9, с. 189–190]. Судовий прецедент щодо інтерпретації норм фінансового права, зокрема дискреційної спрямованості, також має узгоджуватися з основоположними правилами функціонування суспільства. Тобто держава є однією з форм забезпечення правопорядку, а норми мають внутрішній зміст, ураховують реалії життя.

Окрім соціальної регулятивної складової, на правореалізацію впливають феномени сучасної цивілізації [18, с. 18], цінності права – ідеали справедливості, свободи, рівності [11, с. 7]. «Живе право» зорієнтоване на сприйняття права як складного, багатогранного, пов'язаного з життєвими ситуаціями, потоком буття [6, с. 152–156]. У такий спосіб право не лишається догмою чи теорією, «голим» вченням, а входить до реальності як жива норма і порядок, що відповідає потребам такого суспільного життя [16, с. 206]. Відповідно, у реальності життя право саморегулюється та інституціоналізується, формуючи динамічне праворозуміння щодо того, як норма живе, діє, відображається у відносинах, зважаючи на відмежування засобу від дії та дії від її наслідків [7, с. 181–182]. На формування судового прецеденту

впливають мінливі вияви буття в його історіографії та розвитку, зважаючи не лише на правові, а й моральні, релігійні, цивілізаційні, національні, глобалізаційні та інші чинники.

Йдеться про однорідність правових і позаправових соціальних норм за своїм характером як правил людської поведінки з організаційною спрямованістю [8, с. 196; 16, с. 206], зокрема про правові документи щодо закріплених в них положень, [2, с. 12], вчинки, звичаї [4, с. 107], традиції, умови життєдіяльності [21, с. 42], правосвідомість [15, с. 20]. Наприклад, щодо меж дискреційного права Верховної Ради України підвищити у 2014 р. ставки податків протягом поточного року в контексті застосування юридичних принципів і спеціальних норм права щодо ставки рентної плати за користування надрами для видобування корисних копалин, Верховний Суд у постанові від 19 квітня 2022 року у справі № 816/687/16 взяв до уваги вимушеність цього заходу, фіскальний та соціальний ефект такого підвищення в частині реального забезпечення виконання функцій держави (збалансування бюджету і забезпечення видатків на оборону, соціальний захист населення в складних економічних умовах фактичної військової агресії), баланс між публічними та приватними інтересами [17].

Внутрішній порядок описаного соціального права гарантується правилами поведінки соціальних груп [23, с. 63], зокрема, у межах неврегульованих правом відносин, на основі правил поведінки, створених у процесі співжиття [4, с. 106], урахуваючи принцип особовості [8, с. 194]. Осягнення соціальної необхідності приводить до розуміння істинної реальності права в контексті соціального життя щодо фактичних основ права у взаємодії з життям [12, с. 59–60]. Потрібно зважати на рівень розвитку суспільства, базові характеристики та особливості соціальних груп, їхні спроможності до консолідації, масштаб свободи і творчості для нормопроєктування [6, с. 153]. Тобто центр прийняття рішень і розвитку права перебуває в самому суспільстві, суддях-правозастосувачах, з урахуванням реалій і потреб життя.

Висновки. Перспективний правовий прецедент у межах правової судової доктрини є джерелом права в застосуванні норм фінансового права. Йдеться про «переконливий прецедент» під час здійснення судового активізму, коли правові позиції в рішеннях найвищих органів судової влади (на національному рівні, а також наднаціональних) набувають сили юридичної норми «живого права», окреслюють межі реалізації дискреції, урахуваючи авторитетність таких нормотворців, а також їхнє право скасувати судові рішення органів судової влади попередніх інстанцій. Водночас всі судді мають право постановляти рішення всупереч таким правовим висновкам, з відповідною аргументацією. Така «негативна правотворчість» враховує динамічну природу права та забезпечує його розвиток, оскільки дає змогу створити нові норми, які мають найбільш точно узгоджуватися з поточною ситуацією в життєдіяльності держави та суспільства.

Список використаних джерел

1. Антонов М. Ойген Ерліх про закон і правосуддя. *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 2. С. 356–368.
2. Балабанова Д. Становлення поняття «живе право» в сучасній філософії права. *Актуальні проблеми державного управління*. 2012. № 3. С. 10–13.
3. Бернюков А. М. Зміст судової інтерпретації: герменевтичний вимір. *Проблеми філософії права*. 2008–2009. Т. VI–VII. С. 154–163.
4. Бігун В. С. Євген Ерліх: життя і правознавча спадщина (актуальний наукознавчий нарис). *Проблеми філософії права*. 2005. № 1. С. 105–126.
5. Бігун В. С. Філософія правосуддя (до постановки проблеми). *Проблеми філософії права*. 2006–2007. Т. IV–V. С. 113–119.
6. Братасюк М. Г. Значення поглядів Є. Ерліха на особливості юридичного мислення в контексті правової культури постмодерну. *Проблеми філософії права*. 2005. Т. III. С. 152–156.
7. Ерліх Є. Вільне правознаходження та вільне правознавство. *Проблеми філософії права*. 2005. Т. III. № 1–2. С. 168–184.
8. Ерліх Є. Про живе право. *Проблеми філософії права*. 2005. № 1. С. 194–200.
9. Ерліх Є. Соціологія і юриспруденція. *Проблеми філософії права*. 2005. Т. III. № 1–2. С. 185–193.
10. Кобан О. Г. Вчення Є. Ерліха про живе право: витребуваність сьогоденням. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 1. С. 22–24. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2014/7.pdf (дата звернення: 05.12.2022).
11. Козюбра М. І. Праворозуміння: плюралізм підходів і єдність поняття. Чи можливо це? *Про українське право: часопис кафедри теорії та історії держави і права Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2011–2012. Ч. VI–VII. С. 6–21.

12. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. Харків : Право, 2002. 328 с.
13. Малишев Б. В. Судовий прецедент у правовій системі Англії : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2002. 14 с.
14. Мелякова Ю. В. Правотворчість у прецедентному і континентальному праві: герменевтичний аналіз. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2012. № 2(12). С. 126–143.
15. Подковенко Т., Чорна К. Соціокультурні засади концепції «живого права» Євгена Ерліха. *Актуальні проблеми правознавства*. 2021. № 4 (28) С. 18–24.
16. Подковенко Т. О., Фігун Н. І. Концепція «живого права» Євгена Ерліха. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 1. С. 203–207. URL: http://www.lsej.org.ua/1_2019/57.pdf (дата звернення: 25.11.2022).
17. Постанова Верховного Суду від 19.04.2022 р. у справі № 816/687/16. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104044775> (дата звернення: 25.12.2022).
18. Рябовол Л. Праворозуміння як наукова проблема: деякі тенденції сучасного етапу дослідження. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. Вип. 1 (17). С. 17–22.
19. Стецик Н. Судові правотворчі акти: загальнотеоретична характеристика. *Вісник Львівського університету*. Серія : Юридична. 2011. Вип. 52. С. 27–32.
20. Трофименко В. А. Сучасна юридична герменевтика як механізм тлумачення принципів і цінностей у праві. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2012. № 3 (13). С. 43–52.
21. Фігун Н. І. Концепція «живого права» Євгена Ерліха. *Правова система України в умовах європейської інтеграції: погляд студентської молоді*. 2018. С. 40–43.
22. Шапенко Л. О., Кириченко В. В. Концепція «живого права» Є. Ерліха у вимірі сучасного праворозуміння. *Держава та регіони*. Серія : Право. 2019. № 1. С. 125–130.
23. Щамбура Д. В. «Живе право» Є. Ерліха та його сучасна інтерпретація. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 61–67.

References

1. Antonov, M. (2012). Oihen Erlich pro zakon i pravosuddia [Eugen Ehrlich on law and justice]. *Filosofia prava i zahalna teoriia prava – Philosophy of law and general theory of law*, 2, 356–368 [in Ukrainian].
2. Balabanova, D. (2012). Stanovlennia poniattia «zhyve pravo» v suchasni filosofii prava [Formation of the «living law» concept in contemporary philosophy of law]. *Aktualni problemy derzhavnoho upravlinna – Actual problems of state ruling*, 3, 10–13 [in Ukrainian].
3. Berniukov, A.M. (2008–2009). Zmist sudovoi interpretatsii: hermenevtychnyi vymir [Content of judicial interpretation: hermeneutic dimension]. *Problemy filosofii prava – Issues of the philosophy of law, VI–VII*, 154–163 [in Ukrainian].
4. Bihun, V.S. (2005). Yevhen Erlich: zhyttia i pravoznavcha spadshchyna (aktualnyi naukoznachnyi narys) [E. Ehrlich: life and legal heritage (current research essay)]. *Problemy filosofii prava – Issues of the philosophy of law, I*, 105–126 [in Ukrainian].
5. Bihun, V.S. (2006–2007). Filosofii pravosuddia (do postanovky problemy) [Philosophy of justice (before posing the problem)]. *Problemy filosofii prava – Issues of the philosophy of law, IV–V*, 113–119 [in Ukrainian].
6. Bratasiuk, M. H. (2005). Znachennia pohliadiv Ye. Erlikha na osoblyvosti yurydychnoho myslennia v konteksti pravovoi kultury postmodernu [The value of E. Ehrlich's views on the peculiarities of legal thinking in the context of postmodern legal culture]. *Problemy filosofii prava – Issues of the philosophy of law, III*, 152–156 [in Ukrainian].
7. Ehrlich, E. (2005). Vilne pravoznakhodzhennia ta vilne pravoznavstvo [Free legal practice and free legal studies]. *Problemy filosofii prava – Issues of the philosophy of law, 1–2*, 168–184 [in Ukrainian].
8. Ehrlich, E. (2005). Pro zhyve pravo [About living law]. *Problemy filosofii prava – Issues of the philosophy of law, I*, 194–200 [in Ukrainian].
9. Ehrlich, E. (2005). Sotsiologiia i yurysprudentsiia [Sociology and jurisprudence]. *Problemy filosofii prava – Issues of the philosophy of law, 1–2*, 185–193 [in Ukrainian].
10. Koban, O.H. (2014). Vchennia Ye. Erlikha pro zhyve pravo: vytrebu vanist sohodenniam [E. Ehrlich's doctrine of living law: demand by the present]. *Juridical scientific and electronic journal*, 1, 22–24. Retrieved from http://www.lsej.org.ua/1_2014/7.pdf [in Ukrainian].

11. Koziubra, M. I. (2011–2012). Pravorozuminnia: pluralizm pidkhodiv i yednist poniattia. Chy mozhlyvo tse? [Legal understanding: pluralism of approaches and the unity of the concept. Is this possible?] *Pro ukrainske pravo: chasopys kafedry teorii ta istorii derzhavy i prava Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka – About Ukrainian law: Journal of the Department of Theory and History of State and Law of Taras Shevchenko National University of Kyiv, VI-VII*, 6–21 [in Ukrainian].
12. Maksimov, S. I. (2002). *Pravovaja realnost: opyt filosofskogo osmyslenija* [Legal reality: the experience of philosophical reflection]. Kharkiv: Pravo [in Russian].
13. Malyshev, B. V. (2002). *Sudoviy pretsedent u pravovii systemi Anhlii* [Judicial precedent in the legal system of England]: PhD thesis abstract: 12.00.01 [in Ukrainian].
14. Meliakova, Yu. V. (2012). Pravotvorchist u pretsedentnomu i kontynentalnomu pravi: hermenevtychnyi analiz [Law making in precedent and continental law: a hermeneutic analysis]. *Visnyk Natsionalnoi Yurydychnoi akademii imeni Yaroslava Mudroho – The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University*, 2(12), 126–143 [in Ukrainian].
15. Podkovenko, T. & Chorna, K. (2021). Sotsiokulturni zasady kontseptsii «zhyvoho prava» Yevhena Erlikha [Sociocultural principles of Eugen Ehrlich's «living law» concept]. *Aktualni problemy pravoznavstva – Actual problems of law*, 4 (28), 18–24 [in Ukrainian].
16. Podkovenko, T. O. & Fihun, H. I. (2019). Kontseptsiiia «zhyvoho prava» Ye. Erlikha [Eugen Ehrlich's «living law» concept]. *Yuryrychnyi naukovi elektronni zhurnal – Legal scientific and electronic journal*, 1, 203–207. Retrieved from http://www.lsej.org.ua/1_2019/57.pdf [in Ukrainian].
17. Supreme Court (2022). Postanova Verkhovnoho Sudu [Resolution of the Supreme Court] on 19/04/2022 in the case No. 816/687/16]. *Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen – Unified state register of court decisions*. Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104044775> [in Ukrainian].
18. Riabovol, L. (2019). Pravorozuminnia yak naukova problema: deiaki tendentsii suchasnoho etapu doslidzhennia [Legal understanding as a research issue: some trends of the contemporary stage of analysis]. *Aktualni problemy pravoznavstva – Actual problems of law*, 1 (17), 17–22 [in Ukrainian].
19. Stetsyk, N. (2011). Sudovi pravotvorchi akty: zahalnoteoretychna kharakterystyka [Judicial legal acts: general theoretical characteristics]. *Visnyk Lvivskoho yuniversytetu – Visnyk of the Lviv University*, 52, 27–32 [in Ukrainian].
20. Trofymenko, V. A. (2012). Suchasna yurydychna hermenevtyka yak mekhanizm tlumachennia pryntsyviv i tsinnostei u pravi [Contemporary legal hermeneutics as a mechanism of interpretation of principles and values in law]. *Visnyk Natsionalnoi Yurydychnoi akademii imeni Yaroslava Mudroho – The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University*, 3 (13), 43–52 [in Ukrainian].
21. Fihun, N. I. (2018). Kontseptsiiia «zhyvoho prava» Yevhena Erlikha [Eugen Ehrlich's «living law» concept]. *Pravova systema Ukrainy v umovakh yevropeiskoi intehtratsii: pohliad studentskoi molodi – The legal system of Ukraine in the context of European integration: the view of student youth*, 40–43 [in Ukrainian].
22. Shapenko, L. O. & Kyrychenko, V. V. (2019). Kontseptsiiia «zhyvoho prava» Ye. Erlikha u vymiri suchasnoho pravorozuminnia [E. Ehrlich's «living law» concept in terms of contemporary legal understanding]. *Derzhava i rehionu – State and regions*, 1, 125–130 [in Ukrainian].
23. Shchambura, D. V. (2019). «Zhyve pravo» Ye. Erlikha ta yoho suchasna interpretatsiia [E. Ehrlich's «living law» and its contemporary interpretation]. *Naykovui shurnal «Hroniky KUL» – Scientific Journal «Chronicles of KUL»*, 4, 61–67 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 12.12.2022.